

"גורעין ומוסיפין ודורשין" כמידה פרשנית בהלכה

"דרך קצרה" מנויה כמידה ט' בברייתא דל"ב מידות המיוחסת לרי אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי. בבסיס ההגדרה של מידה זו, מדובר במשפט שאחד מאבריו התחביריים הושמט, בהנחה שהקורא או השומע יוכל להשלים את החסר הגנוז במחשבה עפ"י ההקשר¹.

תחת מידה פרשנית זו, כולל הרב צ"ה קצנלבוגן² גם את תופעת ההפלוגרפיה, כלומר: הבלעה בכתובה של אחת משתי אותיות או הברות זהות רצופות הראויות לבוא בסוף מילה אחת ובתחילת המילה העוקבת לה³. תופעת ההפלוגרפיה ידועה הייתה לחז"ל⁴ ואף השתמשו בה גם בפסוקי הלכה. דוגמה בולטת מובאת במס' הוריות ד, ע"א, בעניין פר העלם דבר של ציבור: "תנו רבנן: 'ונעלם דברי' (וי' ד', יג) - ולא שיעקור המצוה כולה. כיצד? אמרו: אין נידה בתורה, אין שבת בתורה, אין עבודה זרה בתורה, יכול יהו חייבין? ת"ל: 'ונעלם דברי' - ולא שתתעלם מצוה כולה - הרי אלו פטורין... מאי משמע? אמר עולא: קרי ביה: 'ונעלם מדברי'".

ובכן, האות מ"ם שבסוף התיבה "ונעלם" משמשת גם בראשית המילה
1. ראה ספרי: "שיטתו הפרשנית של רש"י עפ"י פירושו לתורה", ירושלים, תשנ"ה, עמ' 145-169.

2. צ"ה קצנלבוגן, "נתיבות עולם", וילנא, תרי"ח דף כא, דף כז; מדור הביאורים.
3. דוגמאות לכך, ראה ש"ד לוצאטו, פירוש על חמשה חומשי תורה, ירושלים, 1965, פירושו לבר' כ"ז, מו.

4. וראה: בר"ר פ, ב: "חבר כהנים דרך ירצחו שכמה" (הושע ו', ט) - מדרך ירצחו שמעון ולוי. וכתב הר"ש בשם בנו: יראה לי שדרשו המ"ם דכהנים שישמש ג"כ על תיבת דרך". כהנים דרך = כהנים מדרך. כך גם דב"ר א', ג: "אוכיחך ואערכה לעיניך" (תהי' נ, כא). תרין אמוראין: חד אמר אעורר כל לעיניך וחד אמר אסדיר כל לעיניך" ומעיר שם בעל "מתנות כהונה": דריש נוטריקון ואעורר כל לעיניך. ולמ"ד לעיניך מוסב למעלה ולמטה, כעין שפירש ראב"ע בפסוק: "והנשארים הרה נסוי" (ברי' י"ד, י) שהוא כמו "מהרה נסוי".

כך גם בירושלמי תענית פ"ב, ה"א הסבירו את הפסוק: "טובם כחדק ישר ממסוכה" (מיכה ז', ז) כאילו כתוב: "טובם כחדק ישרם וכמסוכה", זאת ע"י העברת המ"ם הראשונה של ממסוכה לסוף התיבה הקודמת לה, ונתקבל: "ישרם" וע"י מידת "מושך עצמו ואחר עמו" נמשכה "כף הדמיון של "כחדק" גם לתיבה "(כ)מסוכה". כך גם בפירוש רש"י למ"א כ"א, לג: "ויחלטו הממנו" = ויחלטוה הממנו. כך גם בירושלמי כתובות פ"ד, ה"ח: "כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך" (משי' ג', ט) = כבד את ה' מהונך כמראשית כל תבואתך.

העוקבת והרי זה כאילו כתוב: "ונעלם מדברי". לפי"ז בשגגת הוראה לציבור רק בעניין שאינו עוקר כל המצוה כולה אלא פרט הלכתי ממנה יובא פר העלם דבר של צבור וזהו "מַדְבֵּר", כאשר המי"ם מבטאת חלק משלם. נציין עוד שהמילה "דָּבַר" מתורגמת במקרא בשתי פנים:

(א) פִּתְגָמָא במובן של דבר שלם.⁵

(ב) מְדַעַם הגזורה מן: מְנַדֵּעַ מָא - לדעת משהו, מאומה, כלום.⁶

החלטת המתרגם נקבעת עפ"י הקונטקסט, אלא שיש מקומות שההקשר אינו מוכיח באופן חד משמעי את משמעות התיבה "דבר". במקרה כזה מידת ההפלוגרפיה תסייע בידי חז"ל לנקוט עמדה, כבפסוקנו: "ונעלם דברי": "ונעלם מדבר" שמשמעו יהיה "מדעם" ולא "פיתגמא", כי שגגה של הסנהדרין במצוה מפורשת שאפ"י הצדוקים מסכימים לה, "זיל קרי בי רב אמרינן ליה".⁷ כמו"כ דרשה זו הכרחית היא שהרי המילים: "ונעלם דבר" מיותרות הן כי כבר נאמר: "ועשו אחת מכל מצות ה'!" מוכרחים איפוא לדרשן במובן של חלק מדבר ולא דבר שלם.⁸

דרשה זו של הכפלת המי"ם ב"ונעלם (מ) דברי", הובאה בירושלמי למסי הוריות⁹ תחת הכלל או המידה הקרויה: "גורעין ומוסיפין ודורשין", כדברי התלמוד שם: "כי דמר רבי אמי בשם ר' יוחנן: גורעין לדרוש מתחילת הפרשה עד סופה", דהיינו העברת אותיות מתחילת המילה או מסופה למילה אחרת באותו פסוק כדי לדרוש הלכה.¹⁰ דעה אחרת בירושלמי הובאה בשם ר' חנניה משמו של ר' ירמיה: "ואפילו באמצע תיבה", כלומר תזוזת האותיות תהיה גם באמצע מילים ולא רק בתחילתן ובסופן.¹¹ ביחס למחלוקת זו, נקטו רש"י ורבינו תם עמדה ואימצו את גישת ר' אמי בשם ר' יוחנן: "דלא אמרינן גורעין ומוסיפין ודורשין באמצע תיבה אלא בתחילת התיבה או בסוף".¹²

5. כך למשל תרגום אונקלוס ל: ברי ל', לא; ליד, יד; לייז, יד; מ"א, כח; מ"ב, טז; וי' כ"ג, לז; במי י"א, כד; כ"ב, כ.
6. כך למשל תרגום אונקלוס ל: ברי י"ט, ת; כ"ב, יב; ל', לא; לייט, ט; מ', טז; שמי ה', יא; ט', יד; במי כ"ב, לח; ל"א, כג. וכן בתלמוד: בבית קכג, ע"ב: "ולא מדעם" סנהי נח, ע"ב: "רע"א מדעם אחרינא", בכורות נא, ע"ב: "מדעם ביש" ועוד.
7. במשנה הוראה בפסוק אחד תרגם אונקלוס בבמי כ"ב, לח, פעם "פיתגמא" ופעם "מדעם".
8. ראה: הוריות ד, ע"א; סנהי לג, ע"ב; כריתות יג, ע"ב.
9. ראה תוספות להוריות ד, ע"א וד"ה: קרי ביה ונעלם מדבר.
10. ירושלמי הוריות, פ"א, ה"ג ושם בשינוי שמות: חזקיה ולא עולא.
11. כך הובא גם בתוספות במסי הוריות ד, ע"א, ד"ה: "קרי ביה ונעלם מדבר". וראה גם בתוספות, סנהדרין ד, ע"ב, ד"ה: "לסטפת" ... לדרוש מתחילת הפרשה לסופה".
12. ראה פירוש "פני משה" לירושלמי הוריות פ"א ה"ג, ד"ה: "וכתיב כן".
12. ראה בבלי זבחים לז, ע"ב, בתוספות ד"ה: "לסטפת" וכן רש"י לבבלי בבא מציעא נד, ע"ב, ד"ה: "או דלמא".

להלן, נבחן את הווריאציות התלמודיות והפרשניות בהלכה של מידת "גורעין ומוסיפין ודורשין" ונבדוק האם עמדתם של רש"י ורי"ת עומדת במבחן בכל המקרים שנדרשו.

א. הנעת אות מתחילתה של תיבה אחת לתחילתה או לסופה של תיבה הסמוכה לה

1. בבלי יומא מח, ע"א:

"נשפך הדם על הרצפה ואספו - פסול, מן הכלי על הרצפה ואספו - כשר. מנא הני מילי? דת"ר: 'ולקח מדם הפר' (וי"ד, ה). מדם הנפש ולא מדם העור ולא מדם התמצית"¹³. 'מדם הפר' - דם מהפר יקבלנו... וקסבר גורעין ומוסיפין ודורשין"¹⁴.

בעניין פר העלם דבר של כהן משיח נאמר: "ולקח הכהן המשיח מדם הפר..." אי אפשר לפרש שמ"ם בתיבה "מדם" משמעה מקצת הדם, כי הלא הלכה היא: "המקבל צריך שיקבל את כל דמו של פר, שנאמר: 'ואת כל דם הפר ישפוך אל יסוד המזבח'" (וי"ד, ז)¹⁵, אלא יש איפוא להעתיק את המ"ם מתחילת התיבה "מדם" ולשבצה בראש המילה הסמוכה ויתקבל: "דם מהפר", וזוהי מידת גורעין ומוסיפין ודורשין.

רי"צ מקלנבורג בביאורו "הכתב והקבלה", מציג את קושיית בעל "קרבן אהרון" לספרא: "כיוון דרצון הכתוב לומר 'דם מהפר', למה שם כותב התורה המ"ם בזולת מקומה, ואנחנו נגרע אותה משם ונוסיפה בתיבה אחרת, היה לו להניחה במקומה?" חייבים אנו לומר שבכוונת מכוון ניסחה התורה את דבריה כך כדי שנפרש גם את פשט הכתוב הלכה למעשה וז"ל הרב מקלנבורג: "דבאמת קבלת מקצת דם מהפר-כשר, אם לא אסף לפלי הדם שנשפך. אם כן, אין אות מ"ם יתירה לגמרי במילת "דם"... ולרז"ל מ"ם זו משמשת גם למילת "הפר". יוצא איפוא שלשון הכתוב הנראית מסורסת אליבא דחז"ל, מכוונת גם להלכה בסיטואציה אחרת, כשלא אסף לכלי את הדם הנשפך"¹⁶. נציין כי לא בכל

13. דם הנפש = דם המקלח מוורדי הצוואר בו יוצאת נפש בעל חיים.

דם העור = דם שיצא אגב חיתוך העור שלפני השחיטה.

דם התמצית = הדם שמתמצה מוורדי הצוואר לאחר הקילוח של דם הנפש.

14. כך גם בזבחים כה, ע"א.

15. ראה יומא מח, ע"א.

16. בפירושו "הכתב והקבלה" מוסיף הרב מקלנבורג שחרון אותיות שימוש או הנעתן

ממקומן למילה סמוכה הינה תופעה לשונית מקראית, כמו:

(א) "השמרו לכם עלות בהר" (שמי"ט, יב) = מעלות בהר - הפלוגרפיה של אות מ"ם.

משפט מקראי הדורש תנועה של אותיות נדרש בחז"ל אלא בדוגמאות המסתירות או המרמזות להלכות שאי אפשר ללמדן אלא ע"ד מידת גורעין ומוסיפין ודורשין.

2. בבא מציעא נד, ע"ב:

"אמר רבא: גבי גזל כתיב: 'וחמישיתיו יסף עליו' (וי' ה', כד). ותנן: נתן לו את הקרן ונשבע לו על החומש, הרי זה מוסיף חומש על חומש עד שיתמעט הקרן פחות משהו פרוטה. גבי תרומה כתיב: 'ואיש כי יאכל קדש בשגגה ויסף חמישתו עליו' (וי' כ"ב, יד) ותנן האוכל תרומה בשוגג משלם קרן וחומש... ואילו גבי מעשר לא מכתב כתיב ולא מיתנא תנא... גבי הקדש כתיב: 'ואם המקדיש יגאל את ביתו ויסף חמישית כסף ערכך' (וי' כ"ז, טו), ותנן הפודה את הקדשו מוסיף חומש. חומשא תנן, חומשא דחומשא לא תנן, מאי?

גבי תרומה כתיב 'ויסף', גבי הקדש נמי הא כתיב 'ויסף', או דלמא גבי תרומה כתיב 'ויסף' אי שקלת ליה לוי"ו ד 'ויסף' ושדית ליה על חמישיתו - הוה ליה חמישיתו, גבי הקדש כתיב: 'ויסף חמישית' אע"ג, דכי שקלת ליה לוי"ו ד' 'ויסף' ושדית ליה על חמישית, סוף סוף הוה ליה חמישיתו...".

חיוב תוספת חומש¹⁷ בנוסף לקרן אמור בחמישה עניינים: זר האוכל תרומה בשוגג, הפודה נטע רבעי ומעשר שני שלו, הפודה את הקדשו, הנהנה מן ההקדש והגזול את חברו ונשבע לו שלא גזל והודה. מבין חמשת העניינים הללו, יש שהחומש הופך לקרן וגם עליו משלם חומש וזהו: "חומשא דחומשא"¹⁸, ויש שהתשלום הוא רק קרן וחומש ואין חומשא דחומשא¹⁹ בגזול חברו ונשבע שלא גזל והודה, פסוק מפורש הוא שמשלם חומשא דחומשא אם שוב כפר ונשבע

(ב) כי יהיה בך אביון מאחד אחיך (דב' ט"ו, ז) = אחד מאחייך - גורעין ומוסיפין ודורשין.
(ג) 'ואין לאל ידך' (דב' כ"ח, לב) = ואין אל לידך - גורעין ומוסיפין ודורשין.
דוגמאות נוספות ראה: רד"ק, ספר מכלול (דפוס לחדש), ירושלים תשכ"ו, עמ' פט-צ. כמו"כ ראה ספרי: "שיטתו הפרשנית של רש"י, עמ' 171.

17. מחלוקת תנאים היא אם החומש הוא "מלגיו" - מבפנים - שעל שיווי עשרים זוז מוסיף ארבעה וזהו חומשו של הקרן או חומש "מלבר" - מבחוץ - שמחלקים את הקרן לארבעה חלקים ומוסיף חלק חמישי מן החוץ, ועל שיווי עשרים זוז מוסיף חמישה, וזהו חומשו של הקרן יחד עם התוספת. להלכה, החומש הוא מלבר.

18. במקרים של אוכל תרומה בשגגה ושוב אכל אותו חומש בשגגה, וכן בדין גזול חברו ונשבע שלא גזל והודה משלם קרן וחומש ואם שוב חזר על אותה פעולה לגבי אותו חומש, משלם חומשא דחומשא בנוסף לחומש שהפך להיות קרן.

19. בדין פודה מעשר שני שלו, פודה הקדשו ומועל ונהנה מהקדש.

והודה על החומש כי כתוב: "וְחִמְשֵׁיתָיו יִסַּף עֲלֵיוֹ"²⁰ (וי' ה', כד) בלשון רבים. לגבי זר האוכל תרומה בשגגה כתוב: "וְיִסַּף חֲמִישֵׁיתוֹ עֲלָיו" (וי' כ"ב, יד) ולהלכה משלם גם חומשא דחומשא, אם שוב אכל את החומש בשגגה. את זאת הסמיכו חז"ל לדרשת "גורעין ומוסיפין ודורשין" ע"י העתקת וי"ו של "ויסוף" והעברתו לסוף המילה הסמוכה "חמשיתו" ויתקבל: "ויסוף חמשיתו", בשני ווי"ן שמשמעו חמישיות הרבה (רש"י).

הרמב"ם בפירוש המשנה, תרומות פ"י, מ"א למד דין חומשא דחומשא בתרומה בהשענו על הנאמר בדין גזל שכפר, נשבע והודה בו נאמר לראשונה: "וחמישיתיו" בלשון רבים, כדבריו: "ואמרו וחומש חומשא, עניינו - שאם אכל אותו החומש בשגגה מוסיף חומש על אותו חומש, לפי שדינו ודין התרומה שזה וזה הוא עניין מה שאמר בו הי"ת בזולת זה המקום: "וחמישיתיו יסוף עליו". ואמרו: מלמד שהוא מוסיף חומש על חומשא" (תני"כ סוף פרשת ויקרא).

לכאורה, תמיהה היא על הרמב"ם, שהרי דין חומשא דחומשא נלמד ממידת "גורעין ומוסיפין ודורשין" כפי שצינו לעיל, ואילו הוא מתעלם מכך ולומד במידת בנין אב מדין גזל²¹ ועוד שילמד במידת בנין אב לכל שאר העניינים שצוינו לעיל ושיש בהם דין חומש, ולא כך הוא פסק בהלכותיו!

חייבים אנו לומר שהרמב"ם מודע להבדלי ההלכות בדין חומשא דחומשא שלראשונה הוזכר בדין גזל, אך הוא משמש בנין אב רק כאשר יש רמז של וי"ו יתירה לדרוש בדרך של גורעין ומוסיפין ודורשין כאמור לעיל, ובמקומות שאין אפשרות לדרוש בדרך רמז זו אין ללמוד מדין גזל. כך למשל בדין מעשר שני ופודה הקדשו בקרקע, בבית ובשדה אחוזה לגביהם כתוב: "ויסוף חמישית כסף ערכך" (וי' כ', טו, יט) שגם אם ניטול וי"ו של "ויסוף" ונמקמו בסוף התיבה "חמשית נקבל חמשיתו" בלשון יחיד²². עפ"י האמור, מהכתוב בפודה הקדשו במטלטלין: "ויסוף חמישיתו" (וי' כ"ז, יג) - אי שדית וי"ו דויסוף" אחמישיתו הוה ליה חמישיות, ומכאן לחומשא דחומשא²³.

יש מן הראשונים שסוברים כי גם רמז הדרשה במידת "גורעין ומוסיפין ודורשין" יבוא רק אם ישנה הלכה למשה מסיני²⁴. לפי"ז נוכל להוסיף כי מידת בנין אב מגזל, בדין חומשא דחומשא בה נקט הרמב"ם נובעת תחילה מההלכה

20. ראה בב"מ ב, ע"ב. כך גם פוסק הרמב"ם, הלכות גזלה.

21. כך מקשה בעל תוספות יו"ט ונשאר בקושיא.

22. וכבר ציינו בשם רש"י ור"ת שתנודות האותיות המועתקות הן רק לראש או לסוף התיבה, ועל כן אי אפשר בפסוק זה להעתיק את הוי"ו של "ויסוף" לאמצע תיבת חמשיתו, בין יו"ד לתי"ו ונקבל "חמשיות" בלשון רבים.

23. כך: רמב"ן, רשב"א, ר"ן ועוד.

24. יד רמ"ה למסי בבא בתרא דף קיא, ע"א.

למשה מסיני, ובדינים אחרים שאין לגביהם הלכה מסורה לא נשווה לדין גזל ולא בדרשת גורעין ומוסיפין ודורשין.

האם עמדת רש"י ור"ת ש"גורעין לדרוש מתחילת הפרשה עד סופה" מקיפה ועומדת במבחן הביקורת?
בבחינת כמה מהדרשות ההלכתיות שהוזכרו בתלמוד, נמצא שאין כך הדבר ביחס לחלק מהן:

1. סנהדרין ד, ע"ב:

"...לטטפת, לטטפת, לטטפת, הרי כאן ארבע, דברי ר' ישמעאל, ר' עקיבא אומר: אינו צריך, טט בכתפי שנים פת באפריקי שתיים".

השם "טטפת" מוזכר במקרא שלוש פעמים בפרשת תפילין: שמות י"ג, טז: וְלִטּוֹטְפֹת; דברים ו', ח: לְטּוֹטְפֹת;²⁵ דברים י"א, יח: לְטּוֹטְפֹת.
לדעת ר' ישמעאל, דין ארבע פרשיות שבתפילין נלמד ממס' האיזכורים של המילה "לטטפת":

פעמים בלשון יחיד ופעם אחת בדרך של גורעין וי"ו שבראש "ולטוטפת" והעתקתה לאמצע בין פ"א לתי"ו ומתקבלת מילת ריבוי "לטוטפות" ומיעוט רבים שתיים. אין בדרשה זו לסתור את פשט המילה "טטפת" שהוא עדי, תכשיט ופאר.

הדרשה התלמודית לא העתיקה את הוי"ו האמצעית שבין שתי אותיות טי"ת והעבירתה בין פ"א לתי"ו, כי גם אליבא דמאן דאמר שגורעין ומוסיפין ודורשין אפי' באמצע תיבה (ר' חנינא בשם ר' ירמיה), "לא אמר מאמצע לאמצע"²⁶ גם אם כך, מדוע הוצבה הוי"ו שבראשית "ולטוטפת" באמצע בין פ"א לתי"ו? ואין לומר שהצבתה לפני האות האחרונה כאחרונה דמיא, שהרי ראינו לעיל שבדין פדיון מעשר שני לא דרשו חומשא דחומשא כי אי אפשר להעתיק וי"ו שבראש "ויסף חמישית" ולתתה בין יו"ד לתי"ו האחרונה וכך יתקבל "ויסף חמישית":

2. בכורות מד, ע"ב:

"אין לו ביצים או אין לו אלא ביצה אחת, הרי זה מרוח אשך האמור בתורה (וי' כ"א, ב)... ר' חנינא בן אנטיגנוס אומר: כל שמראיו חשוכין".

25. הכתיב שהובא בגמרא כאן וכן בזבחים לו, ע"ב, שונה הוא מהנוסח שיש בידינו היום. לעומת הנוסח בגמרא במנחות לד, ע"ב: "לטטפת, לטטפת ולטוטפת" - רק שינוי אחד ביחס לנוסח שבידינו. ראה הערת נוסח בתוספות מנחות לד, ע"ב, ד"ה: לטטפת, וכן בתוספות זבחים לו, ע"ב.

26. מהרש"א למנחות לד, ע"ב: זה בניגוד לדעה אחרת בתוספות זבחים לו, ע"ב שגורעין וי"ו של "טוטפת" מאמצע תיבה ומטילים אותה באמצע בין פ"א לתי"ו ועי"כ מתקבלת מילת הריבוי "טטפות".

אחד המומים הפוסלים כהן לעבוד במקדש הוא "מרות אשך" (וי' כ"א, כ) להבנת ביטוי יחידאי זה, חלקו תנאים במשנה. לדעת ר' חנינא בן אנטיגנוס, "מרות אשך" הוא כהן שמראיו חשוכין ופירש רש"י: "שהוא שמור ככושני ולא צבילים משתעי כלל". כיצד דרש ר' חנינא דרשה זו? על כך עונה הגמרא שהוא נקט במידה הפרשנית של "גורעין ומוסיפין ודורשין". כיצד? רש"י ואחרים²⁷ הסבירו זאת כך: "גורעין חייית מ"מרוח" ואל"ף מ"אשך" ומוסיפין חייית במקום אל"ף על "אשך" ואל"ף במקום חייית על "מרוח" והוי מראו חשך"²⁸. לגירסא זו ברש"י וכן גם לפי הגהת השיטה מקובצת "ומראיו", יש תוספת אותיות שאין בכתוב! לכן נראה שהגירסא המדויקת ברש"י היא "מראו חשך", כפי שפירש רבינו גרשום: "והיינו מראו חשך - שמראיו חשוכין"²⁹.

בין כך ובין כך, האות אל"ף שבראש "אשך" הטלנוה לפני הוי"ו שבמילה "מרוח" כדי לקבל "מראו חשך" ולפי רש"י ור"ת שאין מוסיפין לאמצע תיבה היה צריך להיות "מראו"³⁰ חשך! בנוסף לשתי הדוגמאות הללו, נציין עוד שתי דרשות נוספות, האחת המבוססת על נוסח שונה בתיבה מזה המצוי בידינו היום, והדרשה השנייה הנראית מוקשית אליבא דרש"י ור"ת אך ניתן ליישבה.

3. שמות כ"ט, טו:

"ואת האיל האחד תקח וסמכו אהרון ובניו את ידיהם על ראש האיל."

דעת זקנים מבעלי התוספות מתייחסים לנוסחא שהייתה לפנייהם בכתוב השם "אהרון" בכתוב מלא (לא כך בנוסח שלנו) ואלה הדברים: "וסמכו אהרון. מלא וי"ן"³¹ ולא אתפרש למה. ועוד קשיא לי דהכא כתיב "וסמכו" ובקדמאה (כ"ט, י) ובתראה (כ"ט, יט) לא כתיב אלא "וסמך" אם לא נאמר: דבזה, סמכו אהרון ובניו יחדיו, ובאחריני אהרון ראשון ואח"כ בניו. ואם תאמר שבכולם סומכין יחד, יש לומר: גורעין ומוסיפין ודורשין. פירוש: גורעין הוי"ו ד"אהרון" ומוסיפין על "וסמך", הרי בכולהו "וסמכו". ונראה דלמדרש כן כתיב "אהרון" מלא. וכי האי גוונא אמרינן בסנהדרין גבי "ולטוטפת" דקאמר גורעין הוי"ו ד"ולטוטפת" ומוסיפין על "לטטפת" והיא "לטטפות". כך נראה לפרש.

27. ילק"ש לויקרא פרק כ"א, רמז תרל"ב; עיקר תוי"ט לבכורות פרק ז', משנה ח', ד"ה: ר' חנינא וגו'; שיטה מקובצת לבב"מ נד ע"ב; הכתב והקבלה לויקרא כ"א, כ.

28. בעל שיטה מקובצת מגיה ברש"י: "ומראיו".

29. כך גם בתוספות לסנהדרין ד, ע"ב, ד"ה: "לטטפת".

30. ובדוחק ניתן לראות במילה "מראו" תרכובת של הצורה העברית והארמית כי רו בארמית מראה, ראה: דניאל ב', לא; ג', כה.

ראה הערת התוספות למס' סנהדרין ד, ע"ב, ד"ה: "לטטפת".

31. בנוסח שלנו היום, כל "אהרון" חסר וי"ו כולל בפסוקנו זה. ראה מנחת ש"י.

אמנם הצבת האות וי"ו המועתקת ממקומה הוצבה בסוף התיבה "וסמך" אך שליפתה היא מאמצע התיבה, "אהרון" והרי "גורעין לדרוש מתחילת הפרשה עד סופה בלבד!" נכון שדעה זו נשענת על דרשת "ולטטפת" שבסנהדרין, אך בכך קשה על עמדת רש"י ור"ת שקבעו "לא אשכחן אלא בתחילת תיבה או בסוף תיבה!"

הדרשה הבאה נראית לכאורה בעיתית אך ניתנת לפתרון:

4. ירושלמי סוטה פ"ה, ה"א:

משנה: "כשם שהמים בודקין אותה כך המים בודקין אותו".
גמרא: "...תני: בוא ובה. וכתוב כגון כ"י דמר רבי אמי בשם ר' יוחנן: גורעין לדרוש מתחילתה לסופה. ר' חנינא בשם ר' ירמיה: ואפילו באמצע תיבה".

לדברי המשנה, המים המאריים, בפרשת סוטה, בודקין את החשודה אך גם את בועלה. מהיכן נלמד עניין זה? לדברי הגמרא ע"י מידת "גורעין ומוסיפין ודורשין". כיצד? את זאת מפרשים, "קרנן העדה" ו"פני משה", פרשני הירושלמי. קרנן העדה: "גורעין וי"ו ראשונה ד"ובאו" ונותנין באמצע לאחר הבי"ת ד" "ובאו" ונותנין וי"ו אחרונה ד"ובאו" ומוסיפין אתיבת בה", וקרינן: "בוא ובה"...

פני משה: "בוא ובה. כדמפריש לקמיה דגורעין הוי"ו קמא של "ובאו" מתחילתו לסופו וכמאן דכתיב בו ובה" דמיא". לדעת בעל קרנן העדה הוי"ו שבראש "ובאו" מועתקת לאמצע התיבה "בוא", ואילו לדעת פני משה הוי"ו שבראש "ובאו" מועתקת לראשית המילה העוקבת ומתקבל "באו ובה", ושניהם = "בו ובה", כאשר האל"ף יתירה היא, כדברי בעל קרנן העדה: "דמצינו הרבה תיבות כיוצא בזה במקרא"³².

עיקר ההלכה שהמים בודקין אותה ואת בועלה נלמדת מכפילות ושינוי לשון האמורים בפסוקים: "בתת ה' את ירכך נופלת ואת בטנך צבה" (פסוק כא) וכן: "לצבות בטן ולנפל ירך" (פסוק כב) פעם לבדיקת הסוטה ופעם לבדיקת בועלה³³. וכך: פעם הפסוק מדבר בלשון נוכחת (כא) ופעם בסתמיות (כב), ללמד שהפסוק הסתמי מתייחס לבעל.

32. אל"ף יתירה אחרי וי"ו, ראה: יהושע י', כד: תקלכוא; יש' כ"ח, יב: אָבוא; עזרא ג', ז: קָפוא. אל"ף יתירה לפני וי"ו: שמו"ב י"א: ד, כב: נִירָא; דניאל א', ד; קָאום וענין החולם והשורוק באים לעתים בחילוף כמו: "לְמֹאֵל" = לְמוֹל; "מֹול סוֹף" (דב' א', א) = מֹול.
33. ראה גם רש"י לפסוקנו בעקבות הגמ' בסוטה כח, ע"א.

ב. גורעין מתחילת התיבה ומסופה ויוצרים תיבה חדשה לדרשה

בבא בתרא קיא, ע"ב:

"והאיש את אשתו וכו'. מנא הני מילי? דת"ד: שארו - זו אשתו. מלמד שהבעל יורש את אשתו. יכול אף היא תירשנו? ת"ל: 'יורש אותה'. הוא יורש אותה ואין היא יורשת אותו. והא קראי לאו הכי כתיבי? אמר אביי תריץ הכי: 'ונתתם את נחלתו לקרוב אליו, שארו - וירש אותה'. אמר רבא: סכינא חריפא מפסקי קראיו אלא אמר רבא: 'הכי קאמר: 'ונתתם את נחלת שארו לוי'. קא סבר: גורעין ומוסיפין ודורשין".

בדיני ירושה, המשנה קובעת שהבעל יורש את אשתו, ולא להיפך. הגמרא שם לומדת זאת מהפסוק: "ואם אין אחים לאביו ונתתם את נחלתו לשארו הקרוב אליו ממשפחתו וירש אותה..." (במי כ"ז, יא).

מקריאה פשוטה של הפסוק, נשמע שהאשה יורשת את בעלה, ככתוב: "ונתתם את נחלתו לשארו". שארו זו אשתו³⁴ ואין לפרש סתם קרוב משפחה, כי הביטוי "שארו הקרוב אליו" מופיע גם בויקרא כ"א, ב, ושם כוונתו לאשתו. מכיוון שפשט הכתוב נוגד הלכה³⁵, נזקקו חז"ל לדרשה ע"ד גורעין ומוסיפין ודורשין, כך: גורעין וי"ו מהתיבה "נחלתו" וכן גורעין למ"ד מהתיבה "לשארו" ונוצרת המילה "לוי" והמשפט ייראה כך: "ונתתם את נחלת שארו לו וירש אותה"³⁶. דרשה זו אינה סותרת את פשט הכתוב ואינה משנה את תוכנו, כדברי הרשב"ם: "ונתתם את נחלתו כלומר: תתנוה לזה האיש שתהיה נחלתו. לשארו - כלומר, על מי מצווה אני: ונתתם את הירושה להיות נחלתו? לשארו - נחלת האשה תתנו לבעל".

34. וי" כ"א, ב: "כי אם לשארו הקרוב אליו".

מצאנו גם שהשם שאר: בא במשמעות של קרוב משפחה כמו: וי"ח, ו; י"ח, יב; י"ח, יג; כ"ה, מט. כמו"כ שאר = בשר, כמו: תהלים ע"ח; כ', כז; מיכה ג', ג; תהי ע"ג, כו; ירמיה נ"א, לה; מיכה ג', ב; משלי ה', יא.

35. שהרי כתוב "ממשפחתו" וכדברי רבא בבבא בתרא קט, ע"ב: "משפחת אב קרויה משפחה, משפחת אם אינה קרויה משפחה, דכתיב: למשפחותם לבית אבותם 'וכך רש"י לבמי כ"ז, יא.

36. ראה פירוש רשב"ם על אתר בבא בתרא, קיא, ע"ב וכן פירושו לבבא בתרא קט, ע"ב, ד"ה: "יורש את אשתו". כך גם פרשו בילק"ש במדבר, פרק כ"ז, רמז תשע"ה וכן: בעל הטורים לפסוקנו, יד רמ"ה לסוגיית התלמוד; רע"ב לבבא בתרא פרק ח', משנה א', ד"ה: "והאיש את אשתו" רבינו בחיי לפסוקנו; שיטה מקובצת לבבא בתרא קיא, ע"ב.

בכך, כל הפסוק עוסק בהלכה אחת וכמקובל במקרים כאלה נוקטים בכלל סרסוהו ודרשהו' אך אם מידת סרסוהו ודרשהו משנה את תוכן הפסוק ומבתרת אותו לשני עניינים, אין נוקטים בדרך זו כפי שדרש אביי בתלמוד:
(א) ונתתם את נחלתו לקרוב אליו - הוא מנחיל.
(ב) שארו - וירש אותה - הוא נוחל³⁷.

לסיכום:

1. המידה הדרשנית "גורעין ומוסיפין ודורשין" באה לידי ביטוי בפסוקי הלכה ויש הרואים אותה כענף של מידה ט' - "מדרך קצרה" בברייתא דל"ב מידות המיוחסת לר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי.
2. חז"ל כללו תחת מידה דרשנית זו גם את תופעת ההפלוגרפיה המציינת הבלעת אחת משתי אותיות או הברות זהות רצופות הראויות לבוא בסוף מילה אחת ובתחילת המילה העוקבת.
3. בתופעת ההפלוגרפיה שהייתה ידועה לחז"ל השתמשו כדי להבין פסוקי הלכה.
4. מידת "גורעין ומוסיפין ודורשין" באה בתלמודים, הבבלי והירושלמי בווריאציות הבאות:
(א) הנעת אות מתחילתה של תיבה לסופה או לתחילתה או לסופה של תיבה אחרת הסמוכה לקודמתה.
(ב) גריעת אות מתחילת תיבה אחת ומסופה של תיבה אחרת ועיי"כ נוצרת מילה חדשה המשתלבת במדרש ההלכה.
5. מחלוקת היא בתלמוד הירושלמי במידת "גורעין ומוסיפין ודורשין" אם "גורעין לדרוש מתחילת הפרשה עד סופה" או "אפילו באמצע תיבה".
6. רש"י ור"ת נוקטים עמדה בקבעם: "דלא אמרינן גורעין ומוסיפין ודורשין באמצע תיבה אלא בתחילת התיבה או בסוף" קביעה זו אינה מקיפה את כל הדרשות ההלכתיות בתלמוד, כפי שהראינו במאמר.
7. שאלה בסיסית היא מדוע המקרא מנסה דבריו כך שנזדקק לדרשת "גורעין ומוסיפין ודורשין", ולמה לא יכתוב דברים ברורים מבלי להזדקק למידה זו: על כך השתדלנו לעמוד במאמרנו באופנים הבאים:

37. ראה ריטבי"א לסוגיה זו בבבא בתרא קיא, ע"ב.

- (א) הניסוח בכתוב נצרך להלכה כיוצא מפשרטו של הפסוק ומידת גורעין ומוסיפין ודורשין מנבחה או יוצרת אסמכתא להלכה שהיתה בידי חז"ל ("ולקח מדם הפר", "ולטוטפת").
- (ב) הדרשה באמצעות המידה גורעין ומוסיפין ודורשין מטרתה לדחות אלטרנטיבה פרשנית שיש לה עיגון פרשני בכתובים אחרים אך אינה מתאימה לפסוק הנדרש ("ונעלם דבר", "ונתתם את נחלת שארו לו"). או שאין לגביה הלכה מסורה. (חומשא דחומשא).
- (ג) הדרשה אינה סותרת ואינה משנה את תוכנו הפשטי של הכתוב הנדרש. הדרשה באה להבהיר את כוונתו התחבירית המעורפלת ("ונתתם את נחלתו לשארו").
- (ד) הדרשה נחוצה כדי לדחות אלטרנטיבות פרשניות שאינן עומדות בכללי הלשון ("מרוח אשך") או הקונטכסט (המים המאררים בודקים אותה ואת בועלה).